

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی ربیافت

سال نوزدهم، شماره ۷۳، زمستان ۱۴۰۴
صفحه ۳ تا ۲۶

نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی (ره): خوانشی در چارچوب دولت‌مندی میشل فوکو

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

حمید فرشی *

چکیده

این مقاله به بررسی مفهوم نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی می‌پردازد و می‌کوشد این مفاهیم را در پرتو چارچوب تحلیلی دولت‌مندی بازخوانی کند. مسئله اصلی پژوهش آن است که نظم سیاسی در فقه سیاسی امام خمینی چگونه صورت‌بندی می‌شود و تا چه حد می‌توان از مفهوم دولت‌مندی برای فهم منطق حکمرانی دینی بهره گرفت، بدون آنکه به تقلیل هنجاری یا تلفیق ناموجه منجر شود. پرسش محوری مقاله این است که آیا میان عقلانیت حکمرانی در اندیشه امام خمینی و منطق دولت‌مندی امکان گفتگو مفهومی وجود دارد یا این دو در سطوح بنیادین ناسازگارند. فرضیه پژوهش بر این مبنا استوار است که دولت‌مندی تنها به‌عنوان ابزاری تحلیلی محدود می‌تواند برای فهم برخی سازوکارهای حکمرانی دینی مفید باشد، اما قادر به تبیین مبانی مشروعیت، غایات هنجاری و بنیان‌های فقهی نظم سیاسی نیست. روش تحقیق کیفی و مبتنی بر تحلیل مفهومی و اسنادی است و با اتکا به آثار فقهی و سیاسی امام خمینی و پژوهش‌های نظری فارسی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نظم سیاسی در اندیشه امام خمینی ماهیتی هنجاری، تکلیف‌محور و غایت‌مند دارد و هرگونه استفاده از مفاهیم مدرن حکمرانی باید مشروط، محدود و آگاهانه باشد.

کلیدواژه‌ها: نظم سیاسی، عقلانیت حکمرانی، امام خمینی، فقه سیاسی، دولت‌مندی.

* نویسنده مسئول: H.farshi@pnu.ac.ir

تاریخ تألیف: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 19, No.73, Winter 2025, P 3-26

rahyaftjournal.ir

Political Order and Governmental Rationality in Imam Khomeini's Jurisprudential Thought: A Reading through Michel Foucault's Framework of Governmentality

Hamid Farshi *

Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Abstract

This article examines the concepts of political order and governmental rationality in the jurisprudential thought of Imam Khomeini and seeks to reinterpret them through the analytical framework of governmentality. The main problem of the study concerns how political order is conceptualized in Imam Khomeini's political jurisprudence and to what extent the concept of governmentality can be employed to understand the logic of religious governance without leading to normative reductionism or unjustified theoretical synthesis. The central research question asks whether a meaningful conceptual dialogue is possible between Imam Khomeini's notion of governmental rationality and the logic of governmentality, or whether these two frameworks are fundamentally incompatible. The research hypothesis is that governmentality can only function as a limited analytical tool for understanding certain mechanisms of religious governance, while it remains incapable of explaining the sources of legitimacy, normative goals, and jurisprudential foundations of political order. The study adopts a qualitative methodology based on conceptual and documentary analysis, drawing on Imam Khomeini's juridical and political works as well as relevant Persian theoretical

* Corresponding Author: H.farshi@pnu.ac.ir

How to Cite: Farshi, F. (2025). Political Order and Governmental Rationality in Imam Khomeini's Jurisprudential Thought: A Reading through Michel Foucault's Framework of Governmentality, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(73), 3-26.

Date Received: 28 July 2025 Date Accepted: 01 November 2025

scholarship. The findings indicate that political order in Imam Khomeini's thought is normative, duty-oriented, and teleological in nature, and that any application of modern governance concepts must be conditional, limited, and theoretically self-conscious.

Keywords: Political order, Governmental rationality, Imam Khomeini, Political jurisprudence, Governmentality

Introduction

This study explores the concepts of political order and governmental rationality in the jurisprudential thought of Imam Khomeini through the analytical framework of Michel Foucault's theory of governmentality. While Imam Khomeini's political jurisprudence has been extensively examined in Islamic and Iranian scholarship, its relationship with modern theories of governance remains under-theorized. Existing studies often focus either on normative foundations or institutional dimensions, without systematically engaging with contemporary analytical frameworks. This article addresses this gap by asking whether governmentality can serve as a meaningful interpretive lens for understanding religious governance in Imam Khomeini's thought. The central problem concerns the possibility and limits of conceptual dialogue between Islamic political jurisprudence and Foucauldian analyses of power. The study aims to avoid both uncritical assimilation and rigid separation, proposing instead a conditional and reflexive approach.

Materials and Methods

This research adopts a qualitative methodology based on conceptual and documentary analysis. Primary sources include Imam Khomeini's major juridical and political writings, particularly those related to governance, authority, jurisprudence, and public order. These texts are analyzed alongside key Persian scholarly works in political theology and political jurisprudence. In addition, selected English-language studies on Shi'i political authority and governmentality theory are used to contextualize the analysis. The method consists of three main stages: first, reconstructing Imam Khomeini's conceptualization of political order and rationality; second, outlining the core elements of Foucauldian governmentality; and third, conducting a comparative and critical reading to identify points of convergence and divergence. The analysis remains interpretive rather than empirical, focusing on theoretical coherence, internal logic, and conceptual boundaries.

Discussion

The findings indicate that political order in Imam Khomeini's thought is fundamentally normative, jurisprudential, and teleological. Unlike state-centered or security-oriented models, political order is grounded

in divine law, religious duty, and moral responsibility. Governance is understood not merely as administration, but as a form of ethical and spiritual guidance. Governmental rationality in this framework integrates legal reasoning, contextual awareness, moral accountability, and concern for public welfare. Concepts such as *maslahat* (public interest) and the role of time and place in jurisprudence demonstrate a dynamic and adaptive dimension within this normative structure.

In contrast, Foucauldian governmentality analyzes governance as a set of techniques, rationalities, and knowledge systems aimed at regulating populations and shaping conduct. It operates at a descriptive level, emphasizing power-knowledge relations, subject formation, and administrative practices. It does not address questions of metaphysical legitimacy, moral obligation, or transcendent purpose. The comparative analysis shows that governmentality can be analytically useful in examining how religious governance operates through institutions, discourses, and regulatory mechanisms. It helps clarify how authority is exercised, how norms are internalized, and how social order is maintained. However, it cannot account for the foundational elements of Imam Khomeini's political thought, including divine legitimacy, ethical accountability, and spiritual objectives. Three major boundaries are identified. First, governmentality cannot explain the source of political legitimacy in Islamic jurisprudence. Second, it lacks the normative framework necessary for evaluating power in moral terms. Third, it reduces human agency to behavioral regulation, whereas Imam Khomeini emphasizes moral autonomy and religious responsibility. These limitations prevent governmentality from functioning as a comprehensive interpretive framework.

Conclusion

This study concludes that a limited and conditional application of governmentality is possible in the analysis of Imam Khomeini's political jurisprudence. When used as an analytical tool rather than a normative theory, it can illuminate certain mechanisms of religious governance. However, any attempt to treat it as a substitute for jurisprudential reasoning leads to theoretical distortion. Political order in Imam Khomeini's thought remains inseparable from divine law, ethical purpose, and teleological orientation. A rigorous analysis must therefore preserve the autonomy of Islamic political thought while selectively employing modern conceptual tools. This balanced approach enables meaningful dialogue without conceptual reductionism.

مقدمه

نظم سیاسی و شیوه حکمرانی همواره از مسائل محوری اندیشه سیاسی بوده‌اند، اما در سنت فقه سیاسی شیعه، این مفاهیم واجد معنایی متفاوت از تلقی‌های رایج دولت‌محور و حقوقی‌اند. فقه سیاسی، برخلاف بسیاری از نظریه‌های مدرن سیاست، از دل پرسش‌های انتزاعی درباره قدرت یا قرارداد اجتماعی آغاز نمی‌کند، بلکه از مسئله اداره جامعه دینی، تحقق احکام اجتماعی اسلام و تنظیم حیات جمعی مؤمنان حرکت می‌کند. در این چارچوب، نظم سیاسی نه صرفاً سازوکاری برای کنترل یا امنیت، بلکه شرط امکان زیست دینی در سطح اجتماع است. اندیشه فقهی امام خمینی را می‌توان یکی از منسجم‌ترین و در عین حال مناقشه‌برانگیزترین صورت‌بندی‌های معاصر این تلقی دانست؛ اندیشه‌ای که در آن فقه از حوزه فردی فراتر رفته و مستقیماً وارد عرصه حکمرانی و سیاست شده است. با این حال، بخش قابل توجهی از پژوهش‌های موجود درباره فقه سیاسی امام خمینی یا به توصیف درون‌فقهی مفاهیمی چون ولایت فقیه، مشروعیت و مصلحت محدود مانده‌اند، یا در سوی مقابل، با به‌کارگیری مفاهیم مدرن سیاست، به نوعی تقلیل یا همسان‌سازی نظری دچار شده‌اند. در این میان، مسئله عقلانیت حکمرانی کمتر به‌صورت مستقل و تحلیلی مورد توجه قرار گرفته است؛ حال آنکه فهم منطق درونی تصمیم‌گیری، تنظیم نظم اجتماعی و اداره جامعه در اندیشه امام خمینی، بدون پرداختن به عقلانیت حکمرانی ممکن نیست. پرسش اصلی این است که این عقلانیت چگونه صورت‌بندی می‌شود و چه نسبتی با مفاهیم تحلیلی معاصر در حوزه حکمرانی دارد. از سوی دیگر، مفهوم دولت‌مندی که در اندیشه سیاسی معاصر برای تحلیل شیوه‌های نوین حکمرانی به کار می‌رود، امکان نوعی خوانش متفاوت از نظم سیاسی را فراهم کرده است؛ خوانشی که به جای تمرکز بر نهاد دولت یا شکل حقوقی قدرت، به عقلانیت‌ها، سازوکارها و شیوه‌های هدایت رفتار جمعی توجه دارد. با این حال، به‌کارگیری این مفهوم در زمینه اندیشه سیاسی اسلامی، به‌ویژه فقه سیاسی امام خمینی، با چالش‌های جدی نظری مواجه است. خطر تقلیل‌هنجاری، نادیده گرفتن مبانی فقهی و خلط سطح توصیف و تجویز، از جمله مسائلی است که چنین رویکردی را حساس و نیازمند دقت می‌سازد.

بر این اساس، مقاله حاضر می‌کوشد با حفظ مرزهای نظری، نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی را بازخوانی کند و امکان بهره‌گیری محدود و مشروط از مفهوم دولت‌مندی را به‌عنوان ابزار تحلیلی بررسی نماید. هدف نه ارائه مدل حکمرانی جدید و نه تطبیق صوری دو دستگاه فکری، بلکه روشن‌سازی منطق درونی حکمرانی دینی و تعیین حدود گفتگو آن با نظریه‌های معاصر قدرت است؛ گفتگوی که تنها در صورت رعایت این حدود می‌تواند به غنای تحلیل سیاسی بینجامد.

۲- پیشینه تحقیق

لک‌زایی (۱۳۷۳) در مقاله «امام خمینی احیاگر اندیشه حکومت اسلامی» به بازخوانی نقش امام خمینی در احیای نظریه حکومت اسلامی در دوران معاصر می‌پردازد. او نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی امام خمینی صرفاً بازتکرار سنت فقهی پیشین نیست، بلکه تلاشی آگاهانه برای بازسازی فقه سیاسی در مواجهه با دولت مدرن و مسائل حکمرانی معاصر است. به باور لک‌زایی، امام خمینی با انتقال فقه از حوزه احکام فردی به عرصه نظم سیاسی و اداره جامعه، امکان صورت‌بندی یک نظام سیاسی اسلامی را در شرایط تاریخی جدید فراهم کرد.

لک‌زایی (۱۳۸۹) در مقاله «مکتب سیاسی اسلام: ضرورت و چیستی نظام سیاسی اسلامی» به تبیین مؤلفه‌های بنیادین نظام سیاسی اسلامی می‌پردازد و نشان می‌دهد که نظم سیاسی اسلامی صرفاً واکنشی ایدئولوژیک به مدرنیته نیست، بلکه بر منطق درونی خاصی از مشروعیت، غایت‌مندی و مسئولیت استوار است. او تأکید می‌کند که در این مکتب، حکومت ابزار تحقق ارزش‌های دینی و سامان‌دهی حیات جمعی است و نه نهادی خنثی یا صرفاً مدیریتی.

عمید زنجانی (۱۳۷۷) در کتاب فقه سیاسی با رویکردی نظام‌مند، فقه را به‌عنوان دانشی ناظر به اداره جامعه معرفی می‌کند و نشان می‌دهد که فقه سیاسی واجد ظرفیت‌های نظری برای پاسخ‌گویی به مسائل حکمرانی، نظم اجتماعی و قدرت سیاسی است. او با برجسته‌سازی مفاهیمی چون مشروعیت، مصلحت و مسئولیت حاکم، فقه سیاسی را از سطح احکام پراکنده به سطح یک نظام مفهومی ارتقا می‌دهد؛ رویکردی که نقش مهمی در فهم عقلانیت حکمرانی در اندیشه امام خمینی دارد.

فیرحی (۱۴۰۰) در کتاب فقه و سیاست در ایران معاصر به تحلیل تحول فقه سیاسی شیعه در مواجهه با دولت مدرن می‌پردازد. او نشان می‌دهد که اندیشه امام خمینی نقطه عطفی در این تحول است، زیرا برای نخستین بار فقه سیاسی به صورت صریح وارد مسئله دولت، حکمرانی و نظم سیاسی می‌شود. وی با تأکید بر عقلانیت سیاسی نهفته در فقه امام خمینی، امکان گفتگو تحلیلی میان فقه سیاسی و نظریه‌های معاصر قدرت را مطرح می‌کند، بی‌آنکه به تقلیل‌هنجاری یا همسان‌سازی مفهومی تن دهد.

بشیریه (۱۴۰۳) در کتاب آموزش دانش سیاسی، با تمرکز بر مفاهیم بنیادین قدرت، دولت و حکمرانی، چارچوبی مفهومی برای تحلیل شیوه‌های مختلف اداره جامعه ارائه می‌دهد. هرچند این اثر مستقیماً به فقه سیاسی نمی‌پردازد، اما مفاهیم تحلیلی آن، به‌ویژه در

حوزه عقلانیت حکمرانی و آموزش سیاسی، امکان مقایسه و تحلیل تطبیقی میان الگوهای مدرن حکمرانی و صورت‌بندی‌های بومی قدرت را فراهم می‌سازد.

ارجمند (۱۹۸۸) در کتاب عمامه برای تاج: انقلاب اسلامی ایران با رویکردی تاریخی-جامعه‌شناختی به بررسی تحول فقه سیاسی شیعه و نقش آن در شکل‌گیری نظم سیاسی پس از انقلاب اسلامی می‌پردازد. او نشان می‌دهد که نظریه ولایت فقیه امام خمینی را نمی‌توان صرفاً واکنشی سیاسی یا ایدئولوژیک دانست، بلکه این نظریه حاصل انباشت تاریخی فقه شیعه و بازتعریف نسبت میان شریعت، اقتدار دینی و دولت مدرن است. به باور آرجومند، اندیشه امام خمینی نقطه عطفی در گذار فقه شیعه از موقعیت نظارتی و انتقادی به موقعیت حکمرانی و اعمال قدرت سیاسی است؛ گذاری که مستلزم شکل‌گیری نوعی عقلانیت جدید در اداره جامعه دینی بوده است. این تحلیل، زمینه‌ای نظری برای فهم نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در فقه سیاسی امام خمینی فراهم می‌کند.

ارجمند (۲۰۰۹) در کتاب پس از خمینی: ایران در دوران جانشینان او به بررسی تداوم و بازتفسیر فقه سیاسی امام خمینی در ساختار حکمرانی جمهوری اسلامی می‌پردازد. او با تمرکز بر نهادینه‌شدن ولایت فقیه، نشان می‌دهد که فقه سیاسی شیعه پس از انقلاب ناگزیر وارد عرصه تنظیم نهادی، مدیریت تعارض‌ها و عقلانی‌سازی تصمیمات حکومتی شده است. از نگاه آرجومند، این روند فقه سیاسی را از سطح مشروعیت‌بخشی نظری فراتر برده و آن را به منطق عملی حکمرانی نزدیک کرده است؛ امری که امکان تحلیل آن را با مفاهیم معاصر حکمرانی، البته به صورت محدود و غیرتقلیلی، فراهم می‌سازد.

نوآوری پژوهش

نوآوری اصلی این مقاله در ارائه یک خوانش تحلیلی غیرتقلیلی از نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی است؛ خوانشی که از یک سو به بنیان‌های هنجاری فقه سیاسی وفادار می‌ماند و از سوی دیگر، به صورت محدود و مشروط از مفاهیم تحلیلی معاصر برای فهم سازوکارهای حکمرانی بهره می‌گیرد. برخلاف بخش قابل توجهی از پژوهش‌های پیشین که یا به بازخوانی درون‌فقهی نظریه ولایت فقیه بسنده کرده‌اند یا با استفاده از مفاهیم مدرن سیاست به نوعی همسان‌سازی یا تقلیل مفهومی دچار شده‌اند، این مقاله به‌طور نظام‌مند میان چارچوب هنجاری و ابزار تحلیلی تفکیک قائل می‌شود.

بعد دوم نوآورانه پژوهش در صورت‌بندی عقلانیت حکمرانی در فقه سیاسی امام خمینی به‌عنوان مفهومی مستقل از کارآمدی صرف یا عقلانیت ابزاری است. مقاله نشان می‌دهد که عقلانیت حکمرانی در این اندیشه، عقلانیتی غایت‌مند، تکلیف‌محور و مسئولانه است که تنها در پی تنظیم نظم اجتماعی نیست، بلکه به هدایت اخلاقی و تحقق اهداف

شریعت نیز نظر دارد. این صورت‌بندی، فقه سیاسی امام خمینی را از قرائت‌های صرفاً ایدئولوژیک یا حقوقی فراتر می‌برد و آن را در سطح نظریه حکمرانی قابل تحلیل می‌سازد. نوآوری سوم، بهره‌گیری مشروط از مفهوم دولت‌مندی میشل فوکو به عنوان عدسی تحلیلی است، نه چارچوب نظری بدیل. مقاله برای نخستین بار به‌طور منسجم نشان می‌دهد که دولت‌مندی چگونه می‌تواند در سطح توصیفی به روشن‌سازی سازوکارهای اداره جامعه دینی کمک کند و در عین حال، در مواجهه با مبانی مشروعیت، غایات الهی و بنیان‌های فقهی به‌طور آگاهانه کنار گذاشته شود. این رویکرد، امکان گفتگوی انتقادی و کنترل‌شده میان فقه سیاسی اسلامی و نظریه‌های معاصر حکمرانی را فراهم می‌سازد، بدون آنکه به تلفیق ناموجه یا تحریف مفهومی بینجامد. در مجموع، نوآوری مقاله در گشودن افقی تحلیلی برای مطالعه حکمرانی دینی نهفته است که می‌تواند مبنای پژوهش‌های بعدی در حوزه فقه سیاسی، نظریه قدرت و مطالعات حکمرانی در زمینه‌های غیرغربی قرار گیرد.

۳- چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش بر یک ترکیب نامتقارن و آگاهانه استوار است که در آن فقه سیاسی امام خمینی به عنوان چارچوب هنجاری و مفهومی اصلی پژوهش عمل می‌کند و مفهوم دولت‌مندی میشل فوکو صرفاً به‌مثابه ابزاری تحلیلی برای فهم برخی ابعاد عقلانیت حکمرانی به کار گرفته می‌شود. این تفکیک، نه صرفاً یک انتخاب روش‌شناختی، بلکه ضرورتی نظری برای پرهیز از تقلیل فقه سیاسی به نظریه‌های مدرن قدرت و جلوگیری از تلفیق ناموجه دو دستگاه فکری ناهمگون است. در سطح نخست، چارچوب نظری پژوهش مبتنی بر فقه سیاسی امام خمینی است. در این چارچوب، فقه نه صرفاً دانشی ناظر به احکام فردی، بلکه نظامی مفهومی برای تنظیم حیات جمعی و اداره جامعه دینی تلقی می‌شود. امام خمینی با طرح نظریه ولایت فقیه، فقه سیاسی را به‌طور صریح وارد حوزه حکمرانی می‌کند و حکومت را شرط تحقق احکام اجتماعی اسلام می‌داند (امام خمینی، ۱۳۹۲). در این دستگاه فکری، مفاهیمی چون نظم سیاسی، مشروعیت قدرت، عقلانیت حکمرانی، مصلحت و غایت حکومت در پیوند مستقیم با شریعت و تکلیف دینی تعریف می‌شوند. به همین دلیل، فقه سیاسی امام خمینی واجد یک منطق هنجاری منسجم است که معیار داوری درباره معنا و هدف حکمرانی را فراهم می‌سازد. پژوهشگران فقه سیاسی نشان داده‌اند که در اندیشه امام خمینی، حکومت نه غایتی مستقل، بلکه ابزاری برای تحقق عدالت، حفظ دین و سامان‌دهی نظم اجتماعی است (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ۳۵-۲۹؛ فیرحی، ۱۳۹۲: ۶۱-۵۹). از این منظر، عقلانیت حکمرانی نیز عقلانیتی متعهد و غایت‌مند است که در نسبت با مسئولیت شرعی حاکم و مصالح عمومی جامعه معنا می‌یابد. بنابراین، چارچوب نظری

پژوهش در سطح هنجاری، به‌طور کامل در درون فقه سیاسی امام خمینی تعریف می‌شود و این فقه نقش «چارچوب مرجع» را در تحلیل ایفا می‌کند.

در سطح دوم، پژوهش از مفهوم دولت‌مندی میشل فوکو به‌عنوان ابزار تحلیلی محدود استفاده می‌کند. دولت‌مندی در این پژوهش نه به‌عنوان نظریه‌ای هنجاری، نه به‌عنوان الگوی مطلوب حکمرانی، و نه به‌عنوان چارچوبی بدیل برای فقه سیاسی به کار گرفته می‌شود. بلکه دولت‌مندی صرفاً به‌مثابه عدسی تحلیلی برای فهم چگونگی اعمال حکمرانی، تنظیم نظم اجتماعی، هدایت رفتار جمعی و نقش نهادها، دانش و عقلانیت‌ها در اداره جامعه مورد استفاده قرار می‌گیرد. این تلقی با خوانش‌های فارسی از فوکو سازگار است که دولت‌مندی را مفهومی توصیفی و تحلیلی می‌دانند، نه تجویزی (فیرحی، ۱۳۹۲: ۱۲۳؛ بشیریه، ۸۷: ۱۳۸۰).

کارکرد دولت‌مندی در این پژوهش، روشن‌سازی سازوکارهای حکمرانی است، نه داوری درباره مشروعیت یا مطلوبیت آن‌ها. به بیان دیگر، دولت‌مندی به پژوهش امکان می‌دهد که به سطح «چگونگی حکومت کردن» توجه کند، بی‌آنکه وارد جایگزینی مبانی هنجاری فقه سیاسی شود. لک‌زایی تأکید می‌کند که استفاده از مفاهیم مدرن در تحلیل اندیشه سیاسی اسلامی تنها زمانی موجه است که این مفاهیم نقش ابزاری داشته باشند و جایگزین مبانی بومی نشوند (لک‌زایی، ۱۳۹۳). بر این اساس، چارچوب نظری پژوهش ترکیبی اما نامتقارن است. فقه سیاسی امام خمینی چارچوب نظری مسلط، هنجاری و معنابخش پژوهش را تشکیل می‌دهد و دولت‌مندی صرفاً ابزاری تحلیلی برای فهم برخی ابعاد عقلانیت حکمرانی در سطح توصیفی است. این ترکیب به پژوهش امکان می‌دهد که هم به منطق درونی فقه سیاسی وفادار بماند و هم از ظرفیت‌های تحلیلی مفاهیم معاصر حکمرانی بهره‌گیرد، بی‌آنکه به تقلیل هنجاری یا همسان‌سازی نظری دچار شود.

۴- باز تعریف مفهوم نظم سیاسی در اندیشه فقهی امام خمینی

مفهوم نظم سیاسی در اندیشه فقهی امام خمینی را نمی‌توان در چارچوب‌های رایج دولت‌محور یا امنیت‌محور فهم کرد. در این دستگاه فکری، نظم سیاسی نه صرفاً به‌معنای تثبیت اقتدار سیاسی یا جلوگیری از بی‌ثباتی اجتماعی، بلکه به‌مثابه نظامی هنجاری و فقهی صورت‌بندی می‌شود که ریشه در تلقی خاصی از انسان مکلف، جامعه دینی و شریعت به‌عنوان نظام جامع تنظیم حیات فردی و جمعی دارد. از منظر امام خمینی، فقه ذاتاً ناظر به زندگی اجتماعی است و در صورت تحقق حکومت، وظیفه آن صرفاً بیان حکم نیست، بلکه تنظیم روابط اجتماعی و اداره جامعه نیز در قلمرو آن قرار می‌گیرد (امام خمینی، ۱۳۷۳). این تلقی با تحلیل‌هایی هم‌خوان است که نشان می‌دهند فقه امامیه از دیرباز واجد

منطق درونی اقتدار و نظم اجتماعی بوده و امکان گذار آن به سطح حکمرانی، ریشه در ساختار خود فقه دارد. (Calder, 1981: 230).

برخلاف نظم سیاسی کلاسیک دولت‌محور که در آن دولت کانون نظم و جامعه موضوع اعمال قدرت تلقی می‌شود، در فقه سیاسی امام خمینی نظم از دل ضرورت اجرای احکام اجتماعی اسلام برمی‌خیزد. به تعبیر امام، بسیاری از احکام اسلامی بدون وجود حکومت و نظم سیاسی عملاً قابل اجرا نیستند و تعطیلی این احکام به معنای اخلال در حیات دینی جامعه است (امام خمینی، ۱۳۷۳). پژوهشگران فقه سیاسی نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند که در اندیشه امام، حکومت نه امری عارضی، بلکه لازمه تحقق فقه در سطح اجتماعی است (عمید زنجانی، ۱۳۷۷). در همین راستا، ارجمند نشان می‌دهد که نظریه حکومت در اندیشه امام خمینی را باید نقطه عطفی در گذار تاریخی فقه شیعه از نقش نظارتی به نقش حکمرانی دانست؛ گذاری که مستلزم بازتعریف نظم سیاسی در افق دینی بوده است. (Arjomand, 1988:15).

در این چارچوب، نظم سیاسی پیوندی بنیادین با مفهوم تکلیف دارد. انسان در اندیشه امام خمینی، پیش از آنکه شهروند دولت باشد، مکلف در برابر شریعت است و نظم سیاسی زمانی مشروعیت می‌یابد که امکان انجام این تکالیف را در سطح جمعی فراهم کند. از این منظر، بی‌نظمی صرفاً نقض قانون یا تهدید امنیت نیست، بلکه به معنای اخلال در امکان تحقق دینداری اجتماعی و تضعیف مسئولیت جمعی است. داود فیرحی با تحلیل فقه سیاسی امام خمینی نشان می‌دهد که نظم سیاسی در این اندیشه، امتداد منطق تکلیف‌محور فقه است و نه محصول قرارداد اجتماعی یا اراده صرف حاکم (فیرحی، ۱۴۰۰). تحلیل‌های تطبیقی نیز تأیید می‌کنند که در تشیع امامی، پیوند میان تکلیف دینی و اقتدار سیاسی، یکی از مؤلفه‌های متمایز نظم سیاسی به‌شمار می‌رود. (Mavani, 2013:56).

عنصر مسئولیت در این تلقی از نظم نقشی دوگانه دارد. از یک‌سو، مردم به‌عنوان اعضای جامعه اسلامی مسئول حفظ نظم و رعایت احکام اجتماعی‌اند و از سوی دیگر، حاکم اسلامی مسئول صیانت از نظم به‌گونه‌ای است که عدالت، کرامت انسانی و ارزش‌های دینی مخدوش نشود. امام خمینی بارها تأکید می‌کند که قدرت سیاسی بدون مسئولیت شرعی نه‌تنها مشروع نیست، بلکه خود منشأ فساد و بی‌نظمی می‌شود (امام خمینی، ۱۳۹۰). این تلقی، نظم سیاسی را از یک مقوله صرفاً انتظامی به مقوله‌ای اخلاقی-فقهی ارتقا می‌دهد؛ امری که تحلیل‌های جامعه‌شناختی فقه سیاسی نیز بر آن تأکید کرده‌اند. (Arjomand, 2009:46).

نقش مصلحت در این چارچوب، عقلانی‌سازی نظم سیاسی است. امام خمینی با طرح مفهوم مصلحت نظام، کوشید سازوکاری درون‌فقهی برای مواجهه با پیچیدگی‌های جامعه مدرن و تعارض‌های اجتماعی فراهم آورد. مصلحت در این معنا نه تعطیلی شریعت، بلکه شیوه‌ای برای حفظ کلیت نظم اسلامی و جلوگیری از فروپاشی جامعه دینی است. محسن کدیور نشان می‌دهد که در اندیشه امام، مصلحت به تدریج به یکی از عناصر محوری حکمرانی بدل می‌شود و امکان انعطاف در سیاست‌گذاری فقهی را فراهم می‌سازد، بدون آنکه به نسبی‌گرایی دینی بینجامد (کدیور، ۱۳۷۸). این برداشت با تحلیل‌هایی هم‌راستاست که نوزایی فقه شیعی را در توانایی آن برای پاسخ‌گویی عقلانی به شرایط تاریخی جدید می‌دانند. (Mallat, 1993:119)

نسبت نظم سیاسی با ولایت فقیه، در اندیشه امام خمینی نسبتی ساختاری است. ولایت فقیه صرفاً یک شکل خاص از حکومت یا جانشین سلطنت نیست، بلکه سازوکار فقهی تأمین نظم سیاسی در عصر غیبت به شمار می‌رود. از نگاه امام، فقدان ولایت فقیه جامعه را یا به هرج و مرج می‌کشاند یا به سلطه قدرت‌های غیرمشروع می‌سپارد. از این رو، ولایت فقیه نقش محوری در ایجاد و حفظ نظم سیاسی دارد، اما این نظم نه از طریق زور صرف، بلکه از طریق مشروعیت دینی، پذیرش اجتماعی و پیوند با تکلیف عمومی اعمال می‌شود (امام خمینی، ۱۳۷۳؛ فیرحی، ۱۴۰۰). این ویژگی همان چیزی است که ارجمند از آن به عنوان «نهادینه‌شدن اقتدار فقهی در قالب نظم سیاسی» یاد می‌کند. (Arjomand, 2009:86)

در مجموع، نظم سیاسی در اندیشه فقهی امام خمینی نظمی هنجاری، تکلیف‌محور و عقلانی است که در آن قدرت، شریعت، اخلاق و مصلحت درهم‌تنیده‌اند. این نظم نه با الگوی دولت مدرن هم‌معناست و نه قابل فروکاست به نظم سنتی پیشامدرن، بلکه صورت‌بندی خاصی از اداره جامعه است که تنها در چارچوب فقه سیاسی شیعه قابل فهم می‌شود. همین ویژگی است که آن را به موضوعی مناسب برای گفت‌وگو با نظریه‌های معاصر حکمرانی، از جمله دولت‌مندی، تبدیل می‌کند، بی‌آنکه به همسان‌سازی مفهومی یا فروکاست هنجاری بینجامد.

۵- عقلانیت حکمرانی در فقه سیاسی امام خمینی

عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی مفهومی است که در تقاطع فقه، سیاست و واقعیت اجتماعی شکل می‌گیرد و نمی‌توان آن را با عقلانیت ابزاری یا تکنوکراتیک رایج در نظریه‌های مدرن حکمرانی هم‌معنا دانست. عقلانیت در این چارچوب، نه صرفاً محاسبه کارآمدی یا مدیریت منابع، بلکه نوعی تعقل عملی متعهد است که غایت آن اداره جامعه اسلامی در جهت تحقق شریعت، عدالت و حفظ نظم اجتماعی است. از منظر امام خمینی، حکومت بدون عقلانیت فقهی نه تنها ناکارآمد، بلکه واجد خطر

انحراف از مقاصد دینی است (امام خمینی، ۱۳۹۰). تحلیل‌های تطبیقی در حوزه فقه سیاسی شیعه نیز نشان می‌دهند که عقلانیت در این سنت، همواره در پیوند با غایت‌های اخلاقی و دینی تعریف شده است، نه به صورت خنثی و ابزاری (Mavani, 2013:73).

در اندیشه امام خمینی، عقل جایگاهی مستقل از وحی ندارد، اما در تقابل با آن نیز تعریف نمی‌شود. عقل به عنوان ابزار تشخیص موضوعات، فهم شرایط اجتماعی و تنظیم سیاست‌های حکومتی، نقشی واسط میان نص شرعی و واقعیت متغیر جامعه ایفا می‌کند. این تلقی از عقلانیت، عقل را از سطح تأمل نظری یا استدلال فلسفی فراتر می‌برد و آن را به عنصر محوری در حکمرانی تبدیل می‌کند. به تعبیر امام، فقیه حاکم نمی‌تواند بدون درک شرایط زمان و مکان به اداره جامعه بپردازد و این درک، خود مبتنی بر نوعی عقلانیت تاریخی و اجتماعی است (امام خمینی، ۱۳۷۳). کالدِر با بررسی ساختار اقتدار در فقه امامیه نشان می‌دهد که این نقش عقل در تشخیص موضوع و تنظیم عمل سیاسی، ریشه‌ای دیرینه در منطق اجتهادی تشیع دارد (Calder, 1981:235).

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های عقلانیت حکمرانی در فقه سیاسی امام خمینی، تأکید بر نقش زمان و مکان در اجتهاد و سیاست‌گذاری است. این تأکید نشان می‌دهد که فقه سیاسی امام واجد درکی پویا از نظم اجتماعی است و حکمرانی را امری ایستا تلقی نمی‌کند. امید زنجانی نشان می‌دهد که در این چارچوب، عقلانیت فقهی به معنای توانایی انطباق احکام کلی با شرایط متغیر اجتماعی است، بدون آنکه اصول شریعت دچار تزلزل شود (امید زنجانی، ۱۳۷۷). این پویایی همان چیزی است که برخی پژوهشگران آن را نشانه نوزایی فقه شیعه در مواجهه با دولت مدرن دانسته‌اند (Mallat, 1993: 136).

در مقابل عقلانیت تکنوکراتیک مدرن که عمدتاً بر کارآمدی، کنترل و پیش‌بینی‌پذیری متمرکز است، عقلانیت حکمرانی در اندیشه امام خمینی واجد بُعد اخلاقی و تکلیفی است. حاکم اسلامی نه مدیر خنثای جامعه، بلکه مسئول شرعی در برابر خدا و مردم است. این مسئولیت، عقلانیت حکمرانی را از منطق صرفاً مدیریتی جدا می‌کند و آن را به نوعی عقلانیت مسئولانه تبدیل می‌سازد. داود فیرحی با تحلیل این وجه از فقه سیاسی امام خمینی تأکید می‌کند که عقلانیت سیاسی در این اندیشه همواره با پرسش از مشروعیت، عدالت و مسئولیت همراه است و نمی‌توان آن را به عقل ابزاری فروکاست (فیرحی، ۱۴۰۰). ارجمند نیز با بررسی تجربه جمهوری اسلامی نشان می‌دهد که این عقلانیت مسئولانه به تدریج به بخشی از منطق نهادی حکمرانی دینی تبدیل شده است (Arjomand, 2009:97-102).

عنصر مصلحت، یکی از نقاط کانونی عقلانیت حکمرانی در اندیشه امام خمینی است. مصلحت در این چارچوب نه به معنای سود سیاسی کوتاه مدت، بلکه سازوکاری فقهی برای مدیریت تعارض‌ها، اولویت بندی احکام و حفظ کلیت نظم اسلامی است. امام خمینی با طرح مصلحت نظام، در واقع کوشید پاسخی فقهی به پیچیدگی‌های حکمرانی در جامعه مدرن ارائه دهد. پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد که این مفهوم، عقلانیت حکمرانی را از جمود فقهی نجات می‌دهد و امکان تصمیم‌گیری در شرایط بحرانی و استثنایی را فراهم می‌سازد (کدیور، ۱۳۷۸؛ فیرحی، ۱۴۰۰). این برداشت با تحلیل‌هایی هم‌راستاست که عقلانیت فقهی شیعه را واجد ظرفیت مدیریت وضعیت‌های استثنایی می‌دانند (Mallat, 1993:154).

نکته مهم دیگر، نسبت عقلانیت حکمرانی با قدرت سیاسی است. در اندیشه امام خمینی، قدرت فاقد ارزش ذاتی است و تنها در صورتی مشروعیت می‌یابد که در خدمت تحقق شریعت و عدالت اجتماعی قرار گیرد. از این رو، عقلانیت حکمرانی به معنای گسترش قدرت یا افزایش کارآمدی صرف نیست، بلکه به معنای مهار قدرت در چارچوب ارزش‌های دینی و مسئولیت شرعی است. لک‌زایی نشان می‌دهد که این تلقی از عقلانیت، نوعی خودمحدودسازی قدرت را در فقه سیاسی امام نهاده می‌کند؛ امری که آن را از بسیاری از الگوهای مدرن حکمرانی متمایز می‌سازد (لک‌زایی، ۱۳۷۳). تحلیل‌های جامعه‌شناختی نیز این ویژگی را از عناصر متمایز حکمرانی دینی در تجربه جمهوری اسلامی دانسته‌اند (Arjomand, 2009:123-129).

در نهایت، می‌توان گفت عقلانیت حکمرانی در فقه سیاسی امام خمینی عقلانیتی است که میان نص و واقعیت، اخلاق و سیاست، و قدرت و مسئولیت پیوند برقرار می‌کند. این عقلانیت نه کاملاً سنتی است و نه منطبق بر عقلانیت مدرن غربی، بلکه صورت‌بندی خاصی از تعقل سیاسی را بازنمایی می‌کند که در بستر فقه شیعه شکل گرفته است. همین ویژگی است که امکان گفتگو تحلیلی آن با مفاهیمی چون دولت‌مندی را فراهم می‌سازد، بی‌آنکه به تقلیل هنجاری یا همسان‌سازی نظری منجر شود.

۶- دولت‌مندی به مثابه چارچوب تحلیلی حکمرانی: خوانش فوکویی

مفهوم دولت‌مندی در اندیشه میشل فوکو، در ادبیات فارسی علوم سیاسی و اندیشه سیاسی عمدتاً به عنوان ابزاری تحلیلی برای فهم منطق‌های نوین حکمرانی مورد استفاده قرار گرفته است، نه به مثابه نظریه‌ای هنجاری یا نسخه‌ای برای سازمان‌دهی قدرت. در این خوانش‌ها، دولت‌مندی به معنای تمرکز بر «چگونگی حکومت کردن» است، نه صرفاً «چه کسی حکومت می‌کند». این جابه‌جایی تحلیلی، امکان فاصله گرفتن از فهم حقوقی و دولت‌محور از سیاست را فراهم می‌سازد و توجه را به عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و

سازوکارهای تنظیم حیات جمعی معطوف می‌کند (فیرحی، ۱۴۰۰: ۳۹). این تلقی، هم‌راستا با تعریف فوکو از دولت‌مندی به‌عنوان مجموعه‌ای از عقلانیت‌ها و رویه‌ها برای هدایت رفتارها و اداره جمعیت است. (Foucault, 1991:89)

در خوانش‌های فارسی از فوکو، دولت‌مندی معمولاً به‌عنوان مفهومی برای توضیح گذار از منطق حاکمیت به منطق حکمرانی معرفی می‌شود. در این گذار، قدرت دیگر صرفاً از طریق قانون، فرمان و مجازات اعمال نمی‌شود، بلکه از راه مدیریت جمعیت، سامان‌دهی رفتارها و تولید دانش درباره جامعه عمل می‌کند. داود فیرحی با بهره‌گیری از این چارچوب نشان می‌دهد که دولت‌مندی نوعی عقلانیت سیاسی است که هدف آن «اداره زندگی اجتماعی» است، نه صرفاً حفظ نظم یا اعمال اقتدار (فیرحی، ۱۴۰۰). این تحلیل با خوانش فوکو از تحول قدرت در عصر مدرن هم‌خوان است، جایی که امنیت، جمعیت و مدیریت زندگی به کانون حکمرانی بدل می‌شوند. (Foucault, 2007:73)

یکی از نکات محوری در ادبیات فارسی دولت‌مندی، تأکید بر پیوند قدرت و دانش است. دولت‌مندی بدون تولید دانش درباره جامعه، جمعیت، اقتصاد و اخلاق ممکن نیست. از این منظر، آمار، سیاست‌گذاری اجتماعی، نهادهای آموزشی و حتی گفتمان‌های اخلاقی، همگی بخشی از سازوکار حکمرانی‌اند. این نکته در پژوهش‌های ایرانی، به‌ویژه در تحلیل دولت مدرن و بوروکراسی، مورد توجه قرار گرفته است و دولت‌مندی به‌عنوان مفهومی برای فهم «قدرت نرم و نامرئی» به کار رفته است (بشیریه، ۱۴۰۳). این برداشت دقیقاً منطبق با تأکید فوکو بر پیوند دانش، قدرت و حکمرانی است که در آن تولید حقیقت، بخشی از اعمال قدرت محسوب می‌شود. (Foucault, 1978:138)

در این چارچوب، دولت‌مندی نه الزاماً سکولار است و نه ذاتاً ضد دین. آنچه اهمیت دارد، منطق هدایت رفتارهاست. برخی پژوهشگران ایرانی تصریح کرده‌اند که دولت‌مندی می‌تواند در بسترهای دینی نیز عمل کند، مشروط بر آنکه دین به منبعی برای تولید هنجار، نظم و عقلانیت حکمرانی تبدیل شود. این خوانش، راه را برای گفتگو مفهومی میان دولت‌مندی و فقه سیاسی می‌گشاید، بدون آنکه یکی به دیگری فروکاسته شود (لک‌زایی، ۱۳۸۲). تحلیل‌های بین‌المللی دولت‌مندی نیز نشان می‌دهند که این منطق می‌تواند در زمینه‌های فرهنگی و دینی متنوعی عمل کند، بدون آنکه لزوماً به سکولاریسم تقلیل یابد (Dean, 2010:38).

از منظر فوکویی، دولت‌مندی همواره با نوعی تلقی خاص از سوژه انسانی همراه است. انسان موجودی است که رفتارهایش قابل هدایت، تنظیم و اصلاح است. در خوانش‌های فارسی، این نکته اغلب در نسبت با مفاهیمی چون انضباط اجتماعی، اخلاق عمومی و

سیاست‌گذاری فرهنگی بررسی شده است. در این تحلیل‌ها، حکمرانی موفق زمانی محقق می‌شود که قدرت بتواند از طریق نهادها و گفتمان‌ها، رفتارهای مطلوب را درونی‌سازی کند (فیرحی، ۱۴۰۰). این تلقی از سوژه، با تحلیل فوکو از فرآیند «سوژه‌سازی» در بستر حکمرانی مدرن هم‌خوانی دارد (Rose et al, 2006: 89).

این تلقی از سوژه، نقطه‌ای کلیدی برای گفت‌وگو با فقه سیاسی امام خمینی فراهم می‌سازد. در اندیشه امام خمینی نیز انسان موجودی صرفاً منفعل یا تابع قانون نیست، بلکه فاعل مکلفی است که باید هدایت شود. تفاوت اساسی در منبع هنجارهاست، اما شباهت در توجه به رفتار، مسئولیت و تنظیم حیات جمعی انکارناپذیر است. از این‌رو، دولت‌مندی می‌تواند به‌عنوان عدسی تحلیلی برای فهم عقلانیت حکمرانی در فقه سیاسی به کار رود، نه به‌عنوان مبنای مشروعیت یا ارزش‌گذاری (امام خمینی، ۱۳۹۰).

با این حال، پژوهشگران ایرانی به محدودیت‌های خوانش فوکویی نیز توجه داده‌اند. دولت‌مندی در اندیشه فوکو فاقد بنیان هنجاری متافیزیکی است و پرسش از حقانیت، عدالت یا مشروعیت الهی قدرت در آن جایگاه محوری ندارد. این امر سبب می‌شود که دولت‌مندی به‌تنهایی نتواند منطق درونی فقه سیاسی اسلامی را توضیح دهد. به تعبیر لک‌زایی، دولت‌مندی ابزاری توصیفی است، نه نظریه‌ای تجویزی، و تنها در صورتی مفید است که در کنار دستگاه‌های هنجاری بومی به کار گرفته شود (لک‌زایی، ۱۳۷۳). این محدودیت دقیقاً همان نکته‌ای است که در ادبیات فوکویی نیز مورد تأکید قرار گرفته است، زیرا دولت‌مندی اساساً در سطح توصیف سازوکارهای قدرت باقی می‌ماند (Dean, 2010: 23).

در مجموع، در ادبیات فارسی علوم سیاسی، دولت‌مندی به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای فهم عقلانیت‌های حکمرانی، شیوه‌های اعمال قدرت و سازوکارهای تنظیم حیات جمعی مورد استفاده قرار گرفته است. این چارچوب نه جایگزین فقه سیاسی است و نه رقیب آن، بلکه ابزاری مفهومی است که می‌تواند به روشن‌تر شدن منطق حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی کمک کند. اهمیت این رویکرد در آن است که امکان گفتگوی انتقادی و غیرتقلیلی میان فقه سیاسی اسلامی و نظریه‌های معاصر قدرت را فراهم می‌سازد؛ گفتگوی که هم به پیچیدگی سنت فقهی وفادار می‌ماند و هم از ظرفیت‌های تحلیلی اندیشه معاصر بهره می‌گیرد.

۷- نقاط افتراق بنیادین: مرزهای نظری میان فقه سیاسی امام خمینی و دولت‌مندی

فوکویی

اگرچه میان فقه سیاسی امام خمینی و مفهوم دولت‌مندی فوکویی در سطح تحلیل حکمرانی و شیوه تنظیم حیات جمعی نقاط تماس معناداری وجود دارد، اما این

هم‌پوشانی‌ها نباید به نادیده گرفتن افتراق‌های بنیادین میان این دو دستگاه فکری بینجامد. فقه سیاسی اسلامی واجد بنیان‌های هنجاری، الهیاتی و غایت‌مند است، در حالی که دولت‌مندی فوکویی در سطحی توصیفی و غیرهنجاری باقی می‌ماند. حفظ این مرزها برای پرهیز از تلفیق ناموجه و فروکاست نظری ضروری است؛ زیرا دولت‌مندی اساساً برای داوری درباره مشروعیت یا مطلوبیت قدرت طراحی نشده است (Foucault, 1991:89; Dean, 2010:97).

۱-۷. تفاوت در منبع مشروعیت و منطق حقانیت قدرت

نخستین و بنیادی‌ترین افتراق میان فقه سیاسی امام خمینی و دولت‌مندی فوکویی، به منبع مشروعیت قدرت بازمی‌گردد. در اندیشه فقهی امام خمینی، نظم سیاسی بدون اتصال به شریعت و ولایت الهی اساساً فاقد مشروعیت است، حتی اگر از نظر کارکردی یا مدیریتی موفق تلقی شود. مشروعیت قدرت نه از رضایت صرف مردم و نه از کارآمدی اداری ناشی می‌شود، بلکه نهایتاً به نیابت فقیه جامع‌الشرایط از ولایت الهی بازمی‌گردد (امام خمینی، ۱۳۷۳). از این‌رو، نظم سیاسی در این چارچوب پیش از آنکه «کارآمد» باشد، باید «مشروع» باشد.

امام خمینی با تأکید بر استمرار ولایت پیامبر و ائمه در عصر غیبت، حکومت اسلامی را سازوکاری برای تحقق احکام الهی در سطح جامعه می‌داند و هرگونه گسست از این پیوند را به فروکاست حکومت به سلطه‌ای عرفی و غیرالهی تعبیر می‌کند (امام خمینی، ۱۳۹۰). حتی مفاهیمی چون مصلحت و ضرورت نیز در این منطق، درون چارچوب مشروعیت دینی معنا می‌یابند. در مقابل، دولت‌مندی فوکویی اساساً وارد پرسش از مشروعیت نمی‌شود. فوکو قدرت را نه بر اساس حقانیت یا بطلان، بلکه بر اساس چگونگی اعمال، سازوکارها و پیامدهایش تحلیل می‌کند. در این چارچوب، قدرت نه مشروع است و نه نامشروع، بلکه شبکه‌ای از روابط است که رفتارها را هدایت می‌کند (Foucault, 2007:169). قدرت، تحلیلی غیرهنجاری است و اساساً با پرسش‌های فقهی درباره حقانیت سازگار نیست (فیرحی، ۱۴۰۰).

این تفاوت نشان می‌دهد که هرگونه خوانش دولت‌مندان از فقه سیاسی امام خمینی، اگر به مسئله مشروعیت بی‌توجه باشد، به فروکاست نظری می‌انجامد. دولت‌مندی می‌تواند منطق اداره را توضیح دهد، اما نمی‌تواند جایگزین منطق حقانیت شود (کدیور، ۱۳۷۸).

۲-۷. تفاوت در نسبت قدرت، اخلاق و مسئولیت شرعی

دومین افتراق بنیادین به نسبت قدرت با اخلاق و مسئولیت بازمی‌گردد. در اندیشه امام خمینی، قدرت سیاسی ذاتاً خنثی نیست، بلکه همواره در افق اخلاق، عدالت و مسئولیت شرعی معنا پیدا می‌کند. حاکم اسلامی نه مدیر تکنیکی جامعه، بلکه امین شریعت و مسئول در برابر خداوند و مردم است. این مسئولیت دو گانه، مرزهای اعمال قدرت را تعیین می‌کند و مانع از آن می‌شود که عقلانیت حکمرانی به عقلانیت ابزاری فروکاسته شود (امام خمینی، ۱۳۹۰).

در مقابل، در تحلیل فوکویی، قدرت اساساً در نسبت با اخلاق تعریف نمی‌شود. فوکو نه در پی توجیه قدرت است و نه در پی محکوم کردن آن؛ بلکه می‌کوشد نشان دهد قدرت چگونه از طریق نهادها، دانش‌ها و گفتمان‌ها عمل می‌کند. اخلاق در این چارچوب، خود می‌تواند بخشی از سازوکار قدرت باشد، نه معیاری بیرونی برای داوری درباره آن (Foucault, 1978:150).

با مقایسه این دو رویکرد می‌توان گفت که در فقه سیاسی امام خمینی، قدرت همواره نیازمند توجیه اخلاقی و فقهی است و نمی‌تواند صرفاً به دلیل کارآمدی یا موفقیت حفظ شود؛ در حالی که در تحلیل فوکویی، کارآمدی خود بخشی از منطق قدرت است (لک‌زایی، ۱۳۸۹: ۴۸). از این رو، دولت‌مندی نمی‌تواند جایگزین تحلیل اخلاقی قدرت در فقه سیاسی شود و تنها در سطح توصیف سازوکارهای آن قابل استفاده است.

۳-۷. تفاوت در تلقی از انسان، غایت نظم و معنای حکمرانی

سومین افتراق بنیادین به تلقی از انسان و غایت نظم سیاسی مربوط است. در فقه سیاسی امام خمینی، انسان پیش از آنکه موضوع مدیریت باشد، موجودی مختار، مکلف و مسئول است. نظم سیاسی نه صرفاً برای تنظیم رفتارهای بیرونی، بلکه برای فراهم‌سازی زمینه رشد اخلاقی و تحقق کمال انسانی معنا پیدا می‌کند (امام خمینی، ۱۳۹۰). از این منظر، حکمرانی ابزاری برای هدایت جامعه به سوی عدالت و دینداری است، نه صرفاً حفظ ثبات یا افزایش کارآمدی.

در مقابل، در دولت‌مندی فوکویی، انسان عمدتاً به‌عنوان سوژه‌ای قابل هدایت، تنظیم و مدیریت فهم می‌شود. هدف حکمرانی نه تعالی اخلاقی، بلکه تنظیم رفتارها، کاهش ریسک‌ها و مدیریت جمعیت است. حتی مفاهیمی چون آزادی یا رفاه نیز در این چارچوب، ابزارهایی برای حکمرانی مؤثرتر تلقی می‌شوند (Rose et al, 2006: 102). کدیور با تأکید بر غایت‌مندی فقه سیاسی امام خمینی نشان می‌دهد که این اندیشه واجد افقی است که در نظریه‌های مدرن قدرت غایب است. این غایت‌مندی، نظم سیاسی را از سطح «مدیریت زندگی» به سطح «هدایت زندگی» ارتقا می‌دهد و همین امر، مرز روشنی میان حکمرانی دینی و تحلیل فوکویی قدرت ترسیم می‌کند (کدیور، ۱۳۷۸).

در نتیجه، تفاوت در تلقی از انسان و غایت نظم سیاسی نشان می‌دهد که دولت‌مندی فوکویی تنها می‌تواند به‌عنوان ابزار تحلیلی محدود در خوانش فقه سیاسی امام خمینی به کار رود. این مفهوم می‌تواند به فهم تکنیک‌ها و عقلانیت‌های حکمرانی کمک کند، اما نمی‌تواند جایگزین فهم غایات، ارزش‌ها و معنای حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی شود.

۸- امکان صورت‌بندی دولت‌مندی اسلامی به‌مثابه ابزار تحلیلی محدود

پس از ترسیم افتراق‌های بنیادین میان فقه سیاسی امام خمینی و دولت‌مندی فوکویی، این پرسش مطرح می‌شود که آیا با وجود این تفاوت‌های هنجاری و هستی‌شناختی، می‌توان از مفهوم دولت‌مندی به‌عنوان ابزاری تحلیلی برای فهم عقلانیت حکمرانی دینی بهره گرفت یا نه. پاسخ به این پرسش نه به نفی مطلق این مفهوم می‌انجامد و نه به پذیرش کامل آن، بلکه مستلزم نوعی استفاده مشروط، محدود و آگاهانه است.

اگر دولت‌مندی نه به‌عنوان نظریه‌ای هنجاری درباره «چگونگی مطلوب حکومت»، بلکه به‌مثابه عدسی تحلیلی برای فهم «چگونگی اعمال حکمرانی» در نظر گرفته شود، می‌تواند ظرفیت‌هایی برای تحلیل نظم سیاسی دینی فراهم کند. دولت‌مندی در این معنا، به فهم سازوکارهایی کمک می‌کند که از طریق آن‌ها نظم اجتماعی تولید و بازتولید می‌شود، رفتارها هدایت می‌گردد و حیات جمعی تنظیم می‌شود. این سطح از تحلیل لزوماً با مبانی فقهی در تعارض نیست، زیرا فقه سیاسی امام خمینی نیز ناظر به اداره جامعه، تنظیم روابط اجتماعی و هدایت رفتار جمعی است (امام خمینی، ۱۳۹۰). این تلقی از دولت‌مندی با تعریف فوکو از آن به‌عنوان مجموعه‌ای از عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و رویه‌های هدایت رفتارها هم‌خوان است (Foucault, 1991:93).

در اندیشه امام خمینی، حکومت اسلامی صرفاً دستگاه اجرای احکام نیست، بلکه نهادی است که باید جامعه را در مسیر خاصی هدایت کند. این هدایت، هم شامل قانون‌گذاری و قضاوت است و هم شامل سیاست‌گذاری فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی. در این سطح، پرسش از «چگونه حکومت کردن» اهمیتی بنیادین پیدا می‌کند. دولت‌مندی، در مقام ابزار تحلیلی، می‌تواند نشان دهد که این هدایت از چه مسیرهایی، با چه نهادهایی و از طریق چه عقلانیت‌هایی صورت می‌گیرد، بدون آنکه وارد داوری هنجاری درباره مشروعیت یا مطلوبیت شود (فیرحی، ۱۴۰۰؛ Dean, 2010:129).

برخی پژوهشگران ایرانی تأکید کرده‌اند که فقه سیاسی امام خمینی واجد نوعی عقلانیت حکمرانی است که می‌توان آن را در سطح توصیفی با مفاهیم مدرن تحلیل کرد، مشروط بر آنکه این مفاهیم جایگزین دستگاه مفهومی فقه نشوند. لک‌زایی تصریح می‌کند

که استفاده از مفاهیم جدید در تحلیل اندیشه سیاسی اسلامی تنها زمانی موجه است که این مفاهیم نقش ابزاری داشته باشند و نه نقش بنیان‌گذار یا هنجار‌گذار (لک‌زایی، ۱۳۸۹: ۴۹). از این منظر، می‌توان از «دولت‌مندی اسلامی» نه به‌عنوان یک مدل حکمرانی یا نظریه بدیل، بلکه به‌عنوان یک صورت‌بندی تحلیلی حداقلی سخن گفت؛ صورتی که هدف آن فهم منطق‌های اداره جامعه در یک نظم دینی است. این دولت‌مندی نه سکولار است و نه تجویزی، بلکه توصیف‌کننده نحوه پیوند قدرت، دانش، نهاد و رفتار در چارچوب نظم دینی است. در این معنا، دولت‌مندی اسلامی نه نظریه‌ای مستقل، بلکه کاربردی مشروط از یک مفهوم تحلیلی در زمینه‌ای متفاوت است.

۹- حدود و امتناع‌ها: جایی که دولت‌مندی دیگر کارآمد نیست

با وجود امکان محدود استفاده از دولت‌مندی به‌عنوان ابزار تحلیلی، باید توجه داشت که این مفهوم در سطوحی از تحلیل فقه سیاسی امام خمینی با بن‌بست مواجه می‌شود. این بن‌بست‌ها نه ناشی از ضعف فقه سیاسی، بلکه ناشی از محدودیت‌های ذاتی دولت‌مندی فوکویی است؛ محدودیت‌هایی که آن را از ورود به لایه‌های هنجاری، غایی و متافیزیکی حکمرانی دینی بازمی‌دارد.

نخستین سطح امتناع، در تحلیل غایت نظم سیاسی آشکار می‌شود. دولت‌مندی قادر است توضیح دهد که چگونه نظم اجتماعی تولید و بازتولید می‌شود، اما نمی‌تواند توضیح دهد که چرا این نظم باید به‌سوی عدالت، دینداری یا کمال انسانی جهت‌گیری شود. در اندیشه امام خمینی، غایت حکومت صرفاً حفظ نظم یا ثبات نیست، بلکه تحقق ارزش‌های الهی و فراهم‌سازی زمینه رشد اخلاقی جامعه است. این افق غایی، خارج از توان تحلیلی دولت‌مندی قرار دارد (امام خمینی، ۱۳۷۳).

سطح دوم امتناع، به مسئله مشروعیت بازمی‌گردد. دولت‌مندی قدرت را بر اساس کارکرد و اثر تحلیل می‌کند، نه بر اساس حقانیت. در حالی که در فقه سیاسی امام خمینی، مشروعیت شرط مقدم هرگونه حکمرانی است. حکومتی که فاقد مشروعیت شرعی باشد، حتی اگر کارآمدترین سازوکارهای حکمرانی را به کار گیرد، از منظر فقهی فاقد اعتبار است. این شکاف، مانع از آن می‌شود که دولت‌مندی بتواند تحلیل کاملی از نظم سیاسی دینی ارائه دهد (کدیور، ۱۳۷۸؛ Foucault, 2007).

سطح سوم امتناع، در تلقی از انسان و نقش اراده اخلاقی او نمایان می‌شود. دولت‌مندی انسان را عمدتاً به‌عنوان سوژه‌ای قابل هدایت و تنظیم تحلیل می‌کند، در حالی که در اندیشه امام خمینی، انسان موجودی مکلف، مختار و مسئول است که هدایت سیاسی باید به تقویت اراده اخلاقی او بینجامد، نه صرفاً به تنظیم رفتارهای ظاهری. این تفاوت سبب می‌شود که دولت‌مندی نتواند تفاوت میان «هدایت دینی» و «مدیریت رفتاری» را به‌درستی

توضیح دهد (امام خمینی، ۱۳۹۰؛ فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۵۲). بر این اساس، صورت‌بندی «دولت‌مندی اسلامی» تنها در سطحی محدود و مشروط امکان‌پذیر است. این مفهوم می‌تواند به فهم تکنیک‌ها و عقلانیت‌های حکمرانی کمک کند، اما در مواجهه با مبانی هنجاری، مشروعیت دینی و غایات الهی نظم سیاسی به بن‌بست می‌رسد. پذیرش این حدود، نه نشانه ضعف تحلیل، بلکه نشانه دقت نظری است و مانع از آن می‌شود که فقه سیاسی امام خمینی در قالب مفاهیمی ریخته شود که برای توضیح تمام ابعاد آن طراحی نشده‌اند.

جدول ۱. مرزهای نظری و امکان استفاده تحلیلی از دولت‌مندی در خوانش فقه سیاسی امام خمینی

محور مقایسه	فقه سیاسی امام خمینی	دولت‌مندی فوکویی	امکان استفاده تحلیلی
جایگاه نظری	دستگاه هنجاری-فقهی با بنیان الهی و شریعت‌محور	چارچوب تحلیلی توصیفی برای فهم حکمرانی	فقط به عنوان ابزار تحلیلی، نه نظریه جایگزین
منبع مشروعیت قدرت	شریعت، ولایت الهی و نیابت فقیه جامع‌الشرایط	فاقد بحث مشروعیت؛ تمرکز بر کارکرد و سازوکار قدرت	غیرقابل جایگزینی در سطح مشروعیت
نسبت قدرت و اخلاق	قدرت ذاتاً مقید به اخلاق، عدالت و مسئولیت شرعی	قدرت خنثی ارزشی؛ اخلاق بخشی از سازوکار قدرت	فقط در سطح توصیف سازوکارها قابل استفاده
تلقی از عقلانیت	عقلانیت فقهی-اخلاقی و متعهد به غایات دینی	عقلانیت حکمرانی مبتنی بر هدایت رفتار و مدیریت جمعیت	قابل استفاده برای تحلیل عقلانیت اجرایی
جایگاه شریعت	افق معنابخش نظم سیاسی و مبنای حکمرانی	فاقد مرجع هنجاری متافیزیکی	غیرقابل جایگزینی در سطح معنا و غایت
تلقی از انسان	انسان مکلف، مختار و مسئول با غایت رشد اخلاقی	سوزه قابل هدایت، تنظیم و مدیریت	محدود؛ ناتوان در فهم هدایت دینی
غایت حکمرانی	تحقق عدالت، دینداری و کمال انسانی	تنظیم رفتارها، ثبات و مدیریت فرآیندها	دولت‌مندی در این سطح ناتوان
نسبت با نظم سیاسی	نظم به مثابه امر هنجاری-فقهی	نظم به مثابه محصول تکنیک‌های حکمرانی	قابل استفاده برای فهم تولید نظم
سطح کاربرد دولت‌مندی	فاقد نقش بنیان‌گذار	ابزار تحلیلی غیرهنجاری	استفاده مشروط و حداقلی
نتیجه نهایی	حکمرانی دینی با بنیان هنجاری مستقل	چارچوب تحلیلی برای فهم چگونگی حکمرانی	امکان تحلیلی محدود، امتناع هنجاری

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این مقاله کوشید مفهوم نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی را از خلال یک خوانش تحلیلی و مقایسه‌ای با اندیشی کند؛ خوانشی که نه در پی تقلیل فقه سیاسی به نظریه‌های مدرن قدرت بود و نه در صدد نفی دستاوردهای تحلیلی اندیشه معاصر. نقطه عزیمت پژوهش بر این فرض استوار بود که اندیشه سیاسی امام خمینی واجد منطق درونی منسجمی برای اداره جامعه است که نمی‌توان آن را صرفاً با مفاهیم کلاسیک دولت‌محور یا امنیت‌محور توضیح داد. در بخش‌های نخست نشان داده شد که نظم سیاسی در اندیشه فقهی امام خمینی ماهیتی هنجاری، تکلیف‌محور و شریعت‌بنیاد دارد. نظم سیاسی نه غایتی مستقل، بلکه ابزار تحقق احکام اجتماعی اسلام و امکان‌ساز حیات دینی در سطح جمعی است. در این چارچوب، مفاهیمی چون تکلیف، مسئولیت، عدالت و مصلحت، نقش محوری در صورت‌بندی نظم ایفا می‌کنند و قدرت سیاسی تنها در صورتی اعتبار می‌یابد که در خدمت این منظومه هنجاری قرار گیرد. از این منظر، نظم سیاسی امام خمینی نه با نظم دولت‌مدرن هم‌معناست و نه قابل فروکاست به نظم سنتی پیشامدرن، بلکه صورت‌بندی خاصی از اداره جامعه است که در بستر فقه سیاسی شیعه شکل گرفته است. در ادامه، عقلانیت حکمرانی در اندیشه امام خمینی به‌عنوان عقلانیتی عملی، اخلاقی و متعهد تبیین شد. این عقلانیت نه عقل ابزاری صرف و نه عقل انتزاعی فلسفی است، بلکه عقل فقهی‌ای است که در پی تنظیم روابط اجتماعی در شرایط متغیر تاریخی است. تأکید بر نقش زمان و مکان، مصلحت و مسئولیت شرعی حاکم، نشان می‌دهد که فقه سیاسی امام واجد درکی پویا از حکمرانی است و نسبت پیچیده‌ای با واقعیت اجتماعی برقرار می‌کند. در گام بعد، مفهوم دولت‌مندی به‌مثابه چارچوبی تحلیلی برای فهم منطق‌های حکمرانی معرفی شد. دولت‌مندی در این پژوهش نه به‌عنوان نظریه‌ای هنجاری و نه به‌عنوان الگوی مطلوب حکمرانی، بلکه به‌عنوان ابزاری مفهومی برای تحلیل شیوه‌های اداره جامعه، هدایت رفتارها و تنظیم حیات جمعی به کار گرفته شد. این استفاده تحلیلی امکان آن را فراهم ساخت که برخی وجوه کمتر دیده‌شده عقلانیت حکمرانی در فقه سیاسی، از جمله نقش نهادها، دانش، و تنظیم رفتار اجتماعی، روشن‌تر شود. با این حال، مقاله به‌طور نظام‌مند نشان داد که میان فقه سیاسی امام خمینی و دولت‌مندی فوکویی افتراق‌های بنیادینی وجود دارد که نادیده گرفتن آن‌ها به تلفیق ناموجه و تحریف نظری می‌انجامد. تفاوت در منبع مشروعیت قدرت، نسبت قدرت و اخلاق، جایگاه شریعت، تلقی از انسان و غایت نظم سیاسی، همگی مرزهایی هستند که مانع از همسان‌سازی این دو دستگاه فکری می‌شوند. فقه سیاسی امام خمینی واجد افق هنجاری و غایت‌مندی الهی است، در حالی که دولت‌مندی اساساً توصیفی و غیرهنجاری باقی می‌ماند. بر این اساس، مقاله به این نتیجه

رسید که سخن گفتن از «دولت‌مندی اسلامی» تنها در صورتی موجه است که این مفهوم به صورت محدود، مشروط و صرفاً تحلیلی به کار گرفته شود. دولت‌مندی می‌تواند به فهم چگونگی اعمال حکمرانی دینی کمک کند، اما قادر نیست منطق مشروعیت، غایات الهی و بنیان‌های فقهی نظم سیاسی را توضیح دهد یا جایگزین آن‌ها شود. پذیرش این حدود، شرط لازم برای یک گفتگو نظری دقیق میان فقه سیاسی اسلامی و نظریه‌های معاصر قدرت است.

در نهایت، دستاورد اصلی این پژوهش نه ارائه یک مدل حکمرانی جدید، بلکه گشودن افقی تحلیلی برای فهم پیچیدگی نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی است؛ افقی که هم به غنای سنت فقه سیاسی وفادار می‌ماند و هم از ظرفیت‌های مفهومی نظریه‌های معاصر بهره می‌گیرد، بی‌آنکه به تقلیل یا همسان‌سازی مفهومی تن دهد.

استناد به این مقاله: فرشی، حمید (۱۴۰۴). نظم سیاسی و عقلانیت حکمرانی در اندیشه فقهی امام خمینی(ره): خوانشی در چارچوب دولت‌مندی میشل فوکو، فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۹(۷۳)، ۳-۲۷.

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

of sexuality, volume 1: An introduction (R. Hurley, Trans.). New York: Pantheon Books.

Foucault, Michel. (1991). Governmentality. In G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *The Foucault effect: Studies in governmentality* (pp. 87–104). Chicago: University of Chicago Press.

Foucault, Michel. (2007). Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978 (M. Senellart, Ed.; G. Burchell, Trans.). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Mallat, Chibli. (1993). The renewal of Islamic law: Muhammad Baqer as-Sadr, Najaf and the Shi'i international. Cambridge: Cambridge University Press.

Mavani, Hamid. (2013). Religious authority and political thought in Twelver Shi'ism: From Ali to post-Khomeini. London: Routledge.

Rose, Nikolas, O'Malley, Pat, & Valverde, Mariana. (2006). Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science*, 2, 83–104

Arjomand, Said Amir. (1988). *The turban for the crown: The Islamic revolution in Iran*. New York: Oxford University Press.

Arjomand, Said Amir. (2009). *After Khomeini: Iran under his successors*. Oxford: Oxford University Press.

Bashiriyyeh, Hossein. (2024). Teaching political knowledge (19th ed.). Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]

Burchell, Graham, Gordon, Colin, & Miller, Peter (Eds.). (1991). *The Foucault effect: Studies in governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.

Calder, Norman. (1981). The structure of authority in Imami Shi'i jurisprudence. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 44(2), 227–239.

Dean, Mitchell. (2010). *Governmentality: Power and rule in modern society* (2nd ed.). London: SAGE Publications.

Fayrouhi, Davoud. (2012). Power, knowledge, and legitimacy in Islam. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]

Fayrouhi, Davoud. (2021). *Jurisprudence and politics in contemporary Iran* (Vol. 1). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]

Foucault, Michel. (1978). *The history of sexuality, volume 1: An introduction* (R. Hurley, Trans.). New York: Pantheon Books.

Foucault, Michel. (1991). Governmentality. In G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *The Foucault effect: Studies in governmentality* (pp. 87–104). Chicago: University of Chicago Press.

منابع و مآخذ:

امام خمینی، ر.ل.م. (۱۳۹۰). صحیفه امام (جلدهای ۱–۲۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

امام خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۷۳). ولایت فقیه (حکومت اسلامی). تصحیح مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره). چاپ اول: تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

امام خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۷۸). الاجتهاد و التقليد (تحقیق: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

بشیری، حسین. (۱۴۰۲). آموزش دانش سیاسی (چاپ ۱۹). تهران: نگاه معاصر.

عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۷). فقه سیاسی (جلد ۱). تهران: امیرکبیر.

فیرحی، د. (۱۳۹۱). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام. تهران: نشر نی.

فیرحی، داود. (۱۴۰۰). فقه و سیاست در ایران معاصر (جلد ۱). تهران: نشر نی.

کدیور، م. (۱۳۷۸). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. تهران: نشر نی.

لسک‌زایی، نجف. (۱۳۷۳). امام خمینی احیاگر اندیشه حکومت اسلامی. فصلنامه حضور، ۹.

لسک‌زایی، نجف. (۱۳۸۲). طرح‌نامه فقه سیاسی [مقاله علمی-پژوهشی]. علوم سیاسی، ۲۴.

لسک‌زایی، نجف. (۱۳۸۹). مکتب سیاسی اسلام: ضرورت و چیستی نظام سیاسی اسلامی. سوره اندیشه، ۴۸–۴۹.

موسوی زارع، سید جواد؛ زرقاتی، سید هادی؛ امیرفخریان.

References [In Persian]

Arjomand, Said Amir. (1988). *The turban for the crown: The Islamic revolution in Iran*. New York: Oxford University Press.

Arjomand, Said Amir. (2009). *After Khomeini: Iran under his successors*. Oxford: Oxford University Press.

Burchell, Graham, Gordon, Colin, & Miller, Peter (Eds.). (1991). *The Foucault effect: Studies in governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.

Calder, Norman. (1981). The structure of authority in Imami Shi'i jurisprudence. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 44(2), 227–239.

Dean, Mitchell. (2010). *Governmentality: Power and rule in modern society* (2nd ed.). London: SAGE Publications.

Foucault, Michel. (1978). *The history*

Foucault, Michel. (2007). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* (M. Senellart, Ed.; G. Burchell, Trans.). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Kadivar, Mohsen. (1999). *Theories of the state in Shi'i jurisprudence*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]

Khomeini, Ruhollah. (1999). *Al-ijtihad wa al-taqīd*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

Khomeini, Ruhollah. (2011). *Sahifeh-ye Imam* (Vols. 1–21). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

Khomeini, Ruhollah. (1994). *Velayat-e faqih (Islamic government)*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

Lakzaei, Najaf. (1994). *Imam Khomeini as the reviver of Islamic government thought*. *Hozur Quarterly*, 9. [In Persian]

Lakzaei, Najaf. (2003). *Outline of political jurisprudence* [Research article]. *Political Science*, 24. [In Persian]

Lakzaei, Najaf. (2011). *Political school of Islam: The necessity and nature of Islamic political system*. *Sureh-ye Andisheh*, 48–49. [In Persian]

Mallat, Chibli. (1993). *The renewal of Islamic law: Muhammad Baqer as-Sadr, Najaf and the Shi'i international*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mavani, Hamid. (2013). *Religious authority and political thought in Twelver Shi'ism: From Ali to post-Khomeini*. London: Routledge.

Rose, Nikolas, O'Malley, Pat, & Valverde, Mariana. (2006). *Governmentality*. *Annual Review of Law and Social Science*, 2, 83–104.

Zanjani, Abbas-Ali Amid. (1998). *Political jurisprudence* (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]